

КОВАЛЬЧУК В.І.
кандидат педагогічних наук, доцент,
Інститут відкритої освіти
ДВНЗ "Університет менеджменту освіти"
НАПН України

РОЗВИТОК ПРОФЕСІЙНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ ВИКЛАДАЧА ПТНЗ

В статті розкрито сутність педагогічно/майстерності, визначено поняття майстра педагога. Автор описує механізм розвитку педагогічної майстерності викладача та визначає принципи майстерності. Ключові слова: розвиток, педагогічна майстерність, педагог, неперервна освіта.

В статье раскрыта сущность педагогического мастерства, определено понятие мастера педагога. Автор описывает механизм развития педагогического мастерства преподавателя и определяет принципы мастерства. Ключевые слова: развитие, педагогическое мастерство, педагог, непрерывное образование.

Essence of pedagogical trade is exposed in the article, certainly concept of master of teacher. An author describes the mechanism of development of pedagogical trade of teacher and determines trade principles. Keywords: development, pedagogical trade, teacher, continuous education.

Підготовка конкурентоспроможного фахівця, який би відповідав потребам ринку праці, вимагає педагогічної майстерності. Сьогодні як ніколи в системі ПТО постає нагальна потреба у висококваліфікованих і компетентних педагогічних працівниках. Обумовлюється це кількома факторами; останніми роками збільшився тиск із боку очікувань громадськості, підвищились вимоги до ключових показників продуктивності, учні по-іншому оцінюють навчання, зрештою, навчальні заклади воліють отримати прибуток від нової "бази клієнтів". З іншого боку ситуація полягає в тому, що частина педагогів у ПТНЗ - це люди, які добре володіють професією і мають технічну освіту, але в них відсутня педагогічна підготовка, інша частина -- це педагоги, які отримали педагогічну спеціальність, але мають недостатні знання з профілю підготовки кваліфікованих робітників. Разом з тим, є необхідність постійного фахового удосконалення, яке забезпечується диференційованим підходом до удосконалення конкретних спеціальних знань педагога, залежно від виду його професійної діяльності (викладач, майстер виробничого навчання, керівник навчального закладу тощо). Як відомо, зміст професійного навчання - педагогічно обґрунтована та логічно впоряд-

кована наукова інформація, що має професійну спрямованість і визначає навчальну діяльність із метою оволодіння всіма компонентами професійної підготовки відповідного рівня і профілю [1, с.15]. Усе це викликає потребу в безперервному вдосконаленні та розробці нових педагогічних стратегій розвитку педагогічної майстерності викладача ПТНЗ.

Поняття "Педагогічна майстерність" досить багатогранне й широко висвітлене багатьма науковцями. Кожен дослідник у цій галузі розглядає конкретний аспект діяльності викладача, який, на його думку, найкращим чином розкриває сутнісні характеристики педагогічної майстерності.

Найбільш теоретично обґрунтованими, методично проробленими та практично реалізованими моделями педагогічної праці високої якості сьогодні виступають ідеї та відповідно технології педагогічної майстерності (Барбіна Є.С., Зязюн ІА, Ничкало Н.Г., Кузьміна Н.В., Семиченко ВА, Тарасевич Н.М., ін.), педагогічної техніки (Мидинкану В.М., Турчанінова Ю.І., ін.), педагогічної творчості (Вишнякова Н.В., Гузій Н.В., Лазарев М.О., Сисоєва С.О., Сеульський Р.П., Раченко І.П., ін.), педагогічної культури (Бондаревська О.В., Гриньова В.М., Іванова Т.О., Ісаєв І.Ф., ін.), педагогічної компетентності (Адольф В.О., Варданян Ю.В., Добудько Т.В., Маркова А.К., Лук'янова М.І., іт.), педагогічної індивідуальності (Мажар М.І., Пехота О.М., ін.). Параметр розвитку педагогічної майстерності педагога в умовах ПТНЗ лишається поки що малодослідженим явищем.

Педагогічна майстерність - це мистецтво навчання й виховання, доступне кожному викладачеві та майстрові виробничого вчення, але воно вимагає постійного вдосконалення. Це професійне вміння направляти всі види навчально-виховної роботи на всесторонній розвиток учня, включаючи його світогляд і здібності [2, с.5].

У словнику "Професійна освіта" знаходимо наступне визначення педагогічної майстерності - це характеристика педагогічної діяльності високого рівня. Головною ознакою педагогічної майстерності є бездоганне вміння навчати своїх учнів, сформувати в них позитивні риси особистості й характеру [3, с.235].

Як стверджує Л.В. Барабанщиков, педагогічна майстерність - це синтез розвинутого психолого-педагогічного мислення, системи педагогічних знань, умінь і навичок, емоційно-вольових засобів виразності, що в сполученні з високорозвиненими якостями особистості педагога дозволяють йому успішно вирішувати навчально-виховні завдання. [4].

На думку І.В. Страхова, педагогічна майстерність формується на основі досвіду, творчого осмислення засобів навчально-виховної роботи й виражається в застосуванні системи ефективних методів вирішення професійних задач, у високій якості їх виконання, в єдності науки й мистецтва, в індивідуалізації педагогічного впливу й в умінні спілкуватися, дотримуючись критеріїв педагогічного такту, у високій мотивації праці [5].

Майстер - це людина, "особливо досвідчена або майстерна у своїй справі" [6].

Педагог-майстер характеризується вільним володінням професійною технологією, творчим підходом до справи та досягає високих результатів у навчанні й вихо-

ВИЩА ОСВІТА УКРАЇНИ У КОНТЕКСТІ ІНТЕГРАЦІЇ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО ОСВІТЬОГО ПРОСТОРУ

ванні. ІА Зязюн уточнює визначення, відносячи до типових рис майстерності педагогічної праці ретельний аналіз педагогічної ситуації і вибір оптимального педагогічного рішення, творчий стиль діяльності, повагу до особистості учня [7].

Педагог-майстер може привнести в навчальний процес усе те нове, що накопичено в теорії і практиці з урахуванням специфіки конкретних педагогічних обставин. Розвинута педагогічна самосвідомість сприяє виробленню свого власного індивідуального стилю роботи. Педагог досягає вищого рівня майстерності, рішуче й кардинально змінюючи педагогічну дійсність. Його кредо - формувати творчу спрямованість особистості. Це дозволяє гарантувати повне розкриття творчих здібностей кожного учня [8].

Н.В. Кузьміна називає педагогом-майстром того, хто добре опанував прийоми навчання й виховання, хто намагається завдяки цьому досягти ефективності в роботі. Майстерність викладача виражається насамперед в умінні так організувати навчальний процес, щоб при всіх, навіть самих несприятливих умовах, досягти потрібного рівня вихованості, розвитку і знань учнів. Викладач-майстер завжди знайде нестандартну відповідь на будь-яке запитання, зуміє по-особливому підійти до учня. Він глибоко знає свій предмет, перспективи розвитку тієї науки, основи якої викладає [9].

Основними характеристиками педагогів-майстрів вважають також уміння в доступній формі викладати складні проблеми, спрямовувати активну діяльність на творчий пошук знань: уміння спостерігати, аналізувати поведінку, факти і явища; здатність перетворювати теоретичні й прикладні психолого-педагогічні знання, досягнення передового педагогічного досвіду стосовно конкретних умов організації освітнього простору з урахуванням особливостей власного стилю діяльності. Позитивно варто оцінити й прагнення дослідників включити в педагогічну майстерність не лише загальну ерудицію педагога, але й тонке орієнтування в настрої учнів та студентів. Вона містить у собі прогностичний характер організації їхньої діяльності, створення необхідної атмосфери діловитості й взаєморозуміння, заснованих на відносинах участі, активної взаємодопомоги.

Із численних визначень можемо зробити висновок: педагог-майстер - це фахівець високої культури, майстер своєї справи, він досконало володіє дисципліною, яку викладає, методикою навчання й виховання, володіє психологічними знаннями, а також знаннями в різних галузях науки і мистецтва.

Тому важливою рисою сучасного педагога є оперування системою інтегрованих різнопредметних знань, навичок та умінь: загальнопедагогічних, дидактичних, окремометодичних, предметних тощо. Цього можна досягти, якщо в процесі навчання та в період удосконалення в системі післядипломної освіти цілеспрямовано формуються ті основні структурні елементи та відношення, які готують педагогічних працівників до сприйняття як нових професійних знань, так і переструктурування чи перегляду знань, отриманих у процесі навчання. Дидактичний аналіз цієї проблеми вимагає короткої характеристики окремих ідей неперервної освіти, які визначають необхідність та ро-

використання інтегративних тенденцій сучасної дидактики, а також філософського підґрунтя наукової обґрунтованості розгляду інтеграції знань та їх наступності в освіті як безпосереднього логічного висновку з властивостей філософської категорії розвитку.

Неперервна освіта - "соціально-педагогічна категорія, яка виражає ідею поступального розвитку потреб людини як природно-історичного та конкретного соціально-педагогічного процесу" [10, с.35]. Зокрема, ідея неперервної освіти виражає вимогу інтеграції загальної та професійної освіти, забезпечення наступності знань. Розвиток - це незворотна, спрямована, необхідна зміна матеріальних та ідеальних об'єктів. У результаті розвитку виникає нова якість. Розвиток - це насамперед зміна, рух, але не будь-яка зміна, рух є розвитком. У процесі руху як розвитку створюється нове, необхідне, здатне до саморуху, самовідтворення. Саморух у таких організованих і цілісних системах як суспільство (чи педагогічна система) здійснюється як саморозвиток, тобто самоперехід на вищий рівень організації. Саморозвиток "генетично" виростає із саморуху як невід'ємного атрибута матерії. Саморух відображає зміну явища, речі під дією їм притаманних внутрішніх суперечностей. Зовнішні фактори не детермінують рух, а лише його модифікують. Теорія розвитку - діалектика - одним із базових понять передбачає взаємодію. Взаємодія ж тісно пов'язана з інтеграцією та наступністю. Суперечність як основа діалектичного заперечення передбачає такий спосіб заперечення, щоб існувала змога подальшого розвитку, забезпечувалась спадкоємність старого з новим (наступність): це передбачає наявність для кожного поняття чи явища свого особливого виду заперечення, щоб друге заперечення залишилося чи стало можливим. Формами діалектичного заперечення є зближення, злиття, обмеження, скасування, удосконалення, конвергенція, критика, самокритика, реформа, соціальна революція тощо [11, с.49]. Особливостями подвійного заперечення (заперечення заперечення) є повторюваність рис, елементів старого на вищій основі в новому; спірально-видний характер розвитку; повноцінна реалізація умов трьох ступенів у процесі розвитку (теза - антитеза - синтез), тобто наявність повного циклу.

Необхідно зауважити, що для освоєння кожного ступеня навчання в змісті освіти формується не лише система необхідних знань та вмінь, але й численні допоміжні "каркаси", на основі яких ця система зводиться і розвивається. Коли ж на виході зі ступеня людина оволоділа запланованою системою знань, умінь та цінностей, усі ці фактологічні знання продовжують тягнутися за нею на наступний ступінь навчання, створюючи, образно кажучи, "хвіст", що заважає гнучко та мобільно рухатися далі. Зі зростання числа ступенів, які проходить конкретна особа, ці додаткові, непотрібні знання накопичуються й ускладнюють процес не лише загального, але й професійного розвитку особистості.

Як показує досвід, ефективним шляхом перебудови існуючої системи навчання є науково обґрунтована інтеграція знань у тісній взаємодії з їх диференціацією. Співвідношення процесів інтеграції та диференціації знань на різних етапах розвитку суспільства неоднакове. Незважаючи на посилення диференціальних процесів на сучасному етапі дедалі відчутнішою стає тенденція до інтеграції знань, окремих по-

шуків та пізнавальних засобів. Поруч з інтеграцією, диференціація відіграє важливу роль у системі освіти. Інтеграція сприяє подоланню розрізненості знань, значно усуває невміння оперувати знаннями, що є особливо важливим саме для працівників освіти.

Формування системності знань педагогічних працівників, уміння застосовувати різні методи роботи, розуміння сутності зв'язків складних інноваційних педагогічних систем є необхідною умовою підвищення їхньої кваліфікації.

Незаперечним є той факт, що значна частина педагогів, які закінчили навчальні заклади п'ять та більше років тому, отримала базову педагогічну освіту, яка орієнтувала на цінності та зміст знань, які вже не є актуальними сьогодні. Тому, саме інтегративний підхід у післядипломній освіті спрямований не лише на виконання своїх основних функцій (формування й корекція цілісної системи професійних знань), а може стати й засобом координації між отриманою базовою освітою та вимогами сучасної післядипломної освіти. Для впровадження інтегративних процесів необхідно розглянути способи інтеграції: основну сукупність педагогічних дій, орієнтованих на розвиток тієї чи іншої форми інтеграції. Врахування принципу диференціації та уніфікації змісту професійної підготовки дає можливість забезпечити єдине спрямування зусиль базової та післядипломної освіти.

Тому доцільно розглядати професійну освіту педагогів як дидактичну цілісність базової та післядипломної освіти. Диференціація є необхідною, оскільки завдяки розчленуванню явищ об'єктивної дійсності досягається поглиблене розуміння її окремих сторін. Практично диференціація в післядипломній освіті педагога виражається в удосконаленні професійно значущих аспектів діяльності в межах відведених йому функціональних можливостей. Вимоги до творчого мислення обумовлені тим, що більшість практичних завдань, які постійно повинен вирішувати педагог, вимагають уміння застосовувати фахові знання системно, інтегровано: залучати, об'єднувати, систематизувати значну кількість різноманітних компонентів педагогічних та предметних знань, які часом відносяться до віддалених одна від одної галузей (наприклад: знання з фізики та знання з дидактики, знання з дидактики та основи управлінської діяльності тощо).

Диференціація та інтеграція в навчальному процесі, окрім специфічних дидактичних особливостей, мають загальні закономірності та співвідношення, які існують між науковими знаннями.

Професійна майстерність викладача ПТНЗ пов'язана з рівнем опанування професійною діяльністю і виступає як атрибутна якість професіонала. Тому педагогічну майстерність можна розглядати як інтеграційну якість викладача ПТНЗ, що виявляється в рівні опанування педагогічної діяльності. Педагогічна майстерність включає:

- педагогічну кваліфікацію;
- педагогічні здібності.

Педагогічна кваліфікація визначається такими показниками, як:

- педагогічна компетентність;
- науково-спеціальна компетентність;

- педагогічна техніка;
- культура педагогічного спілкування.

Як принцип виділення педагогічних здібностей можна виокремити принцип відповідності здібностей та інваріантних сторін (компонентів) педагогічної діяльності.

Основними групами педагогічних здібностей є:

- перцептивно-пізнавальні;
- ціннісно-орієнтаційні;
- організаційно-комунікативні;
- проєктувальні;
- операційно-знарядні (здійснення операцій за допомогою знарядь педагогічної праці);
- емоційно-вольові;
- фізичні;
- естетичні й рефлексивно-аналітичні.

Творчість не може розглядатися як показник майстерності, що виявляється як у типових (стандартних), так і в нетипових (нестандартних) умовах. І майстерність виконання (інтерпретації), і майстерність, пов'язана з субстанціональними інноваціями, необхідна в практиці освіти. У схемах атестації викладачів вона може мати різні вагові коефіцієнти.

Показниками рівня педагогічної майстерності виступають:

- рівень педагогічної кваліфікації;
- рівень розвиненості педагогічних здібностей.

Підвищення кваліфікації і методична робота є близькими, взаємозв'язаними і взаємодоповнюючими елементами системи розвитку педагогічної майстерності викладачів ПТНЗ. Врахування специфіки підвищення кваліфікації і методичної роботи є важливою умовою ефективності проєктування та реалізації систем післядипломної освіти, додаткової педагогічної освіти різного рівня, виявлення співвідношення очних і дистанційних форм підвищення та розвитку педагогічної майстерності, їхнього змісту, технології і організації (таблиця 1).

Таблиця 1.

Види розвитку педагогічної майстерності	Аспекти розвитку педагогічної майстерності	Розвиток педагогічної майстерності	
		Форми розвитку педагогічної майстерності	
		Очна	Дистанційна
Підвищення кваліфікації	Зміст		
	Технології і методики		
	організація		
Методична робота	Зміст		
	Технології і методики		
	Організація		
Самоосвіта	Зміст		
	Технології і методики		
	Організація		

Інституціалізація системи розвитку педагогічної майстерності викладачів ПТНЗ може бути очною (реальною) і заочною (віртуальною, дистанційною).

Ураховуючи принцип ізоморфності реальних і віртуальних форм розвитку та формування педагогічної майстерності, виділяємо наступну структуру форм діяльності:

1. Школа педагогічної майстерності:

- курси з розвитку педагогічної майстерності;

- тренінги;

- майстер-класи;

- семінари.

2. Методичне об'єднання:

- проблемні групи;

- семінари;

- круглі столи;

- консультування;

- конкурси: краща школа передового досвіду; кращий викладач, майстер виробничого навчання; кращий урок; краща методична розробка тощо.

- виставки/ярмарки педагогічних ідей.

- робота у віртуальному середовищі.

Ці елементи мають змістовні, технологічні й організаційні аспекти розробки та реалізації.

Для розвитку педагогічної майстерності керівних і педагогічних працівників ПТНЗ у системі післядипломної освіти нами розроблено спецкурси [12; 13], -ренінги [14], методичні рекомендації [15], які дозволяють педагогам покращити свої навички не лише в очному режимі, а й дистанційно, сприяють розвитку їхньої педагогічної майстерності. Структура модулів побудована таким чином, що педагог може навчатись і отримувати позитивний результат, навчаючись самостійно. У деяких ПТНЗ працюють авторські школи педагогічної майстерності.

Організуючи процес навчання педагогів, важливо, щоб відбувалося вдосконалення та поглиблення професійних знань, а не переучування спеціалістів. Педагог повинен розвивати свої професійні знання, коректувати їх відповідно до вимог часу.

Процес перетворення на майстерного педагога починається з глибокого знання ролей вчителя, процесу навчання й стратегій, які допомагають взяти до уваги несхожість, розмаїття наших учнів. Саме в основі високопрофесійної діяльності педагога лежить глибоке знання процесу навчання й відмінностей між учнями.

Майстерними педагогами стають чи народжуються? Це питання і досі викликає жваві дискусії. Для його всебічного розгляду можна будувати своє обґрунтування на тих самих аргументах, що й відповідаючи на питання про видатних лідерів - народ-

жених чи вихованих такими? Зрештою, для дієвого лідерства педагогові потрібно чимало навичок, які вимагаються на будь-якій керівній позиції.

У посібнику "Як стати майстерним педагогом" [16] нами визначено сім фундаментальних принципів майстерності педагога:

1. Педагог націлений на успіх кожного учня.

2. Педагог відданий створенню позитивної навчальної атмосфери.

3. Педагог готовий вдосконалювати навчальний процес через отримання негайного зворотного зв'язку.

4. Педагог заохочує учнів працювати в навчальних групах, що управляються самостійно.

5. Педагог готовий пов'язувати з навчальним процесом життєвий досвід учнів.

6. Педагог готовий створити позитивні відносини на основі взаємовідповідальності щодо навчання й особистих стосунків.

7. Педагог готовий запропонувати емпіричні, практичні вправи, які допоможуть визначити прогалини в компетенціях учнів.

Приклади застосування семи фундаментальних принципів

1. Педагог націлений на успіх кожного учня:

- Стримувати "розбишак" і заохочувати "тихонь".

- Виразити дбайливе ставлення.

- Ставитись до учнів справедливо й розглядати їх як окремі особистості.

- Бути готовим допомогти учням і за межами класної кімнати.

- Надавати можливості досягнення успіху.

- Мати терпіння.

- Визнавати і малі цілі.

- Заохочувати особистісне зростання.

- Ділитись власними успіхами й поразками.

- Відповідати на різноманітні навчальні потреби учнів.

2. Педагог відданий створенню позитивної навчальної атмосфери:

- Заохочувати командну роботу й співпрацю.

- Давати чіткі вказівки.

- Представляти бачення успіху.

- Уникати захисної поведінки.

- Ставитись до учнів із гідністю й повагою.

- Визнавати окремі здібності кожного учня.

- Ефективно використовувати час.

- Забезпечувати "додану вартість" для часу, проведеного на занятті.

- Демонструвати етичну поведінку.

- Показувати чесність.

- Доречно жартувати.

3. Педагог готовий вдосконалювати навчальний процес через отримання негайного зворотного зв'язку:

- Закривати "петлю" зворотного зв'язку, представляючи учням результати своєї оцінки й повідомляючи про рішення, які з цього випливають.
- Змінювати поведінку відповідно до зворотного зв'язку.
- Часто проводити перевірку знань як рушій вдосконалення (тестувати лише наприкінці курсу надто пізно).
- Отримувати негайний зворотній зв'язок через оцінку учнями навчального процесу й власне визначення прогресу учнів

4. Педагог заохочує учнів працювати в навчальних групах, що управляються самостійно:

- Давати учнями можливість навчати один одного в групах.
- Давати спільне завдання для декількох учнів.
- Заохочувати оцінку учнями своїх колег.
- Давати конструктивний зворотній зв'язок.
- Давати учнями рекомендації щодо групової роботи.
- Допомогати учнями при створенні плану роботи.
- Заохочувати учнів спільно визначати цілі навчання.
- Давати приклади командної роботи на підприємствах і заохочувати учнів шукати

такі приклади.

5. Педагог готовий пов'язувати з навчальним процесом життєвий досвід учнів:
- Включення досвіду учнів до планів занять.
  - Заохочувати учнів навчатись усередині групи.

6. Педагог готовий створити позитивні відносини на основі Еізасмовідповідальності щодо навчання й особистих стосунків, розглядаючи учнів в якості своїх клієнтів:

- Розвиток взаєморозуміння з учнями.
- Усвідомлення того, що вчитель й учень виступають партнерами в навчальному процесі.

7. Педагог готовий запропонувати емпіричні, практичні вправи, які допоможуть визначити прогалини в компетенціях учнів:

- Пропонувати практичні вправи на основі прикладів із виробництва.
- Пропонувати вправи з реального світу, які допоможуть визначити прогалини в навчальних навичках учнів.
- Визнати, що дорослі навчаються через практичну діяльність.
- Вживати реальні приклади/моделювання.
- Використовувати рольові ігри.

Тому завдання кожного викладача ПТНЗ - постійно підвищувати свою кваліфікацію, удосконалювати педагогічну майстерність, забезпечувати високий науково-теоретичний і методичний рівень викладання навчальних дисциплін, працювати відповідно до зростаючих потоків наукової інформації, оволодівати інноваційними освітніми технологіями й впроваджувати їх, сприяти розвитку інтересу учнів та студентів до обраної спеціальності та їхніх професійних творчих здібностей.

Література:

1. Барабанщиков Л.В. Проблемы педагогической культуры преподавателя. - М., 1980.
2. Беляева А.П. Интегративно-модульная педагогическая система профессионального образования. - СПб-Радом, ИПТО РАО, 1997. - 226 с.
3. Гуревич Р.С. Теоретичні та методичні основи організації навчання у професійно-технічних закладах: Монографія / За ред. СУ. Гончаренка. - К.: Вища шк., 1998. - 229 с.
4. Даль В.И. Толковый словарь русского языка. Современная версия. - М., 2000.
5. Кан-Калик В.А. Педагогическая деятельность как творческий процесс. - Грозный, 1976.
6. Ковальчук В.І. Інноваційні підходи до організації навчального процесу в ПТНЗ: спецкурс для підвищення кваліфікації керівних і педагогічних кадрів освіти / В. Ковальчук. - К.: Шк. світ, 2009. - 136 с.
7. Ковальчук В.І. Особистісно орієнтоване навчання дорослих. Спецкурс // Спецкурси з підвищення кваліфікації, керівних та педагогічних кадрів системи освіти. - Київ, 2007.-С. 116-140.
8. Ковальчук В.І. Технологія навчання дорослих на основі особистісно орієнтованого підходу: тренінг/ В. Ковальчук. - К.: Шк. світ, 2009. - 136 с.
9. Ковальчук В.І., Бирка М.Ф. Методичні рекомендації до курсу "Інформаційні технології" у ПТНЗ. Професія "Кравець" (Форма навчання - ТУ) / В. Ковальчук, М. Бирка. - К.: ТОВ "Майстерня книги", 2010. -136 с.
10. Кузьмина Н.В. Профессионализм личности педагога и мастера производственного обучения. - М.: Высшая школа, 1990. - 119 с.
11. Педагогічна майстерність: Підручник / І.А.Зязюн та ін. - К.: Вища школа, 1997. -349 с.
12. Професійна освіта: Словник: Наук, посіб. / уклад. СУ. Гончаренко та ін.; за ред. Н.Г. Николо. - К.: Вища шк., 2000. - 380 с.
13. Страхов І.В. Диагностика личности и профессионального мастерства преподавателя. - М., 1995.
14. Філософія / І.Ф.Надольний, В.П.Андрущенко, І.В.Бойченко та ін.; За ред. І.Ф.Надольного. - К.: Вікар, 1999. - 624 с.
15. Як стати майстерним педагогом: Навчально-методичний посібник / Кол. автор.: Ковальчук В.І., Сергеева Л.М. та ін. За заг. ред. Л.І. Даниленко. - К.: ТОВ "Етіс плюс", 2007.-184 с.
16. Якушева С.Д. Основы педагогического мастерства: Учебник для студ. сред. проф. учеб. заведений/СД.Якушева. - 3-е изд., стер. - М.: Издательский центр "Академия", 2010. - 256 с.